

שיעור כז

רבן גמליאל: פסח על שום מה?

(פסחים קטז ע"א)

א. פסח על שום מה? פסח בזמן שבית המקדש היה קיים על שום מה?
ב. רבן גמליאל – קרבן פסח והלכות הפסח
ג. מספרים ביציאת מצרים או עוסקים בהלכות הפסח כל אותו לילה
סיכום

א. פסח על שום מה? פסח בזמן שבית המקדש היה קיים על שום מה?

במשנה (י, ה; קטז ע"א) נאמר:

רבן גמליאל היה אומר: כל שלא אמר שלשה דברים אילו בפסח לא יצא ידי חובתו. ואילו הם: פסח, מצה ומרור. פסח על שום שפסח הקב"ה על בתי אבותינו במצרים שנאמר: "ואמרתם זבח פסח הוא לה" (שמות יב, כז), מצה על שום מה? ... מרור על שום מה? ...

בנוסח ההגדה אנו אומרים:

פסח שהיו אבותינו אוכלין בזמן שבית המקדש היה קיים על שום מה? על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים. שנאמר: "ואמרתם זבח פסח..."

השוואה בין דברי רבן גמליאל כפי שהם מופיעים בנוסח המשנה ובין דבריו כפי שהם מופיעים בנוסח ההגדה, מלמדת שהנוסח שבמשנה נאמר בזמן שעוד היו מקריבים קרבן פסח. גם במשניות קודמות בפרק (משניות ג-ד) יש התייחסות לזמן שבית המקדש קיים: "ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח... שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות הלילה הזה מרור שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי".

רבן גמליאל שנזכר במשנה ובהגדה של פסח הוא רבן גמליאל דיבנה שחי לאחר החורבן.¹ הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ה; ח, ד) כתב בהלכה את דברי רבן גמליאל

1 תוס' (נידה ו ע"ב ד"ה בשפחתו) כתבו שבכל מקום שכתוב רבן גמליאל סתם, ולא רבן גמליאל

בזמן שאוכלים קרבן פסח: "פסח זה שאנו אוכלים על שום מה", ובנוסח ההגדה של פסח שאותה הגדיר כהגדה של גלות, כתב הרמב"ם: "פסח שהיו אבותינו אוכלין בזמן שבית המקדש היה קיים על שום מה". באשר למצה ולמרור, נוסח הגדת הרמב"ם הוא: 'מצה זו שאנו אוכלין, מרורים אילו שאנו אוכלים'.

מה כוונת דברי רבן גמליאל "כל שלא אמר שלושה דברים אילו בפסח לא יצא ידי חובתו"? ידי איזו חובה האומר כן לא יצא? האם הכוונה לחובה לאכול את שלושת המאכלים הללו, או חובת הגדה של פסח, שהרי הוא מסביר בדבריו מדוע אוכלים את שלושת המאכלים הללו? הר"ן והמאירי (פסחים שם), המבי"ט (קרית ספר על הרמב"ם הל' חמץ ומצה ז, ד) סברו שלא יצא ידי חובת הגדה. אך הרמב"ן (מלחמות ה', ברכות ב, ב ברי"ף) סבר שלא יצא ידי חובת אכילה.² גם מרש"י (דברים טז, ג) יש להבין כך. בפסוק נאמר: "למען תזכור את יום צאתך", ורש"י מפרש: "על ידי אכילת הפסח והמצה". בעת שאוכלים יש לומר להסביר מה הסיבה שאוכלים פסח, מצה ומרור.³

להלן נעיין באמירות ובמעשים נוספים של רבן גמליאל, ונציע שבין רבן גמליאל לבין תנאים אחרים שחיו בשנים שלאחר החורבן ישנה מחלוקת עקרונית בשאלת אופיו של הסדר לאחר חורבן הבית. הוויכוח הוא בשאלה מהו מרכז ליל ט"ו בניסן כשהבית חרב - סיפור יציאת מצרים או העיסוק בקרבן פסח.

ב. רבן גמליאל - קרבן פסח והלכות הפסח

בהגדה של פסח מופיע הסיפור על הסדר של התנאים אצל ר' עקיבא:

מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון שהיו מסובין בבני ברק, והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם רבותינו הגיע זמן קריאת שמע של שחרית.

הזקן או רבן גמליאל ברבי, הכונה לרבן גמליאל דיבנה שחי אחר החורבן. אמנם לכלל זה יש חריגים רבים וביישובם עסק בהרחבה המהר"ץ חיות (נידה שם; כל כתבי מהר"ץ חיות, חלק ב עמ' תתנא, תתנה-תתנח). עין גם בחידושי הרש"ש (נידה שם; סנהדרין יא ע"ב ד"ה מעשה), ערוך לגר (סנהדרין שם), עבודה זרה יג ע"א תוס' (ד"ה אין), רש"ש וחידושי ר' יעקב עמדין (שם).

2 כך כתב גם בספר כל בו סי' נא והמהרש"א בחידו"א פסחים שם.

3 בבאור מחלוקת הראשונים עסק בהרחבה הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, משנת יעב"ץ, אורח חיים מועדים סי' יח. לפיו מצוות הסיפור איננה רק אמירת דברים, אלא המחשה וחוויה ממשית המתבטאת גם באכילת פסח ומצה ומרור, ובשתיית ארבע כוסות. הנפקא מינה היא לאדם אולם, שאינו יכול לספר בדיבור, אך יכול לצאת ידי חובת סיפור באכילה.

לסיפור זה אין מקור במדרשים ובש"ס.⁴ בתוספתא (י, יב) ישנו סיפור דומה:

מעשה ברכן גמליאל והזקנים שהיו מסובין בבית בייתוס בן זונין בלוד, והיו עוסקים בהלכות הפסח כל אותו הלילה עד קרות הגבר. כיון שעלה עמוד השחר הגביהו מלפניהם ונועדו והלכו להן לבית המדרש.

אין הכרח לומר ששני הסדרים הללו היו באותה שנה. אך נראה שיש סיבה מדוע רבן גמליאל והזקנים הנוספים שאתו ששמם אינו מופיע בתוספתא, אינם יושבים יחד עם התנאים שבבני ברק. זאת במיוחד לאור העובדה שבמקורות רבים מצינו את רבן גמליאל יחד עם ר' עקיבא, ר' יהושע, ר' טרפון ור' אליעזר.⁵

הרב ראובן מרגליות (באר מרים - הגדה של פסח, עמ' 26) כתב שאולי הסדר בבית בייתוס בן זונין בלוד היה באותה שנה שבה מסופר במשנה (מעשר שני ה, ט) על רבן גמליאל וזקנים שבאו בספינה, וכפי הנראה היה זה בערב פסח מאחר שהמשנה עוסקת שם בסיום הזמן שצריך לבער מעשרות. הזקנים שהיו רבן גמליאל הם ר' יהושע, ר' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה. כל התנאים למעט רבן גמליאל חגגו את החג בבני ברק, בסמיכות לחוף.⁶ רבן גמליאל שהיה נשיא, הלך ללוד מפני שידע שאם הוא יהיה אתם הם לא יוכלו להסב, מאחר שלתלמיד אסור להסב בפני רבו (קח ע"א; רמב"ם הל' חמץ ומצה ז, ח; שו"ע או"ח סי' תעב, ה). בעל ההגדה הדגיש 'שהיו מסובין בבני ברק', מאחר שרבן גמליאל לא היה אתם, ולכן הם יכלו להסב.⁷

על הסבר זה קשה:

- א. מניין שכל המסופר במשנה במעשר שני, בתוספתא בפסחים ובהגדה של פסח, אירע באותה השנה?
- ב. גם אם נניח שכן, הלא עם רבן גמליאל בלוד היו זקנים נוספים, שאמנם אין התוספתא מפרטת לנו את שמותיהם, אך מדוע שם לא חשש שהם לא יוכלו להסב? יתרה מזאת, לשון התוספתא מראה שהם הסבו בלוד: "מעשה ברכן גמליאל וזקנים שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד!"

4 בעלי התוס' (עבודה זרה מה ע"א תור"ה אמר ר' עקיבא; כתובות קה ע"א תור"ה דחשיב) הזכירו את המעשה, ומקורם בהגדה של פסח עצמה.

5 ברכות כו ע"ב; מכות כד ע"א; הוריות י ע"א; סוכה כג ע"א ועוד.

6 חסרים ר' אליעזר ור' טרפון, אם כי ייתכן שהם הצטרפו אחר כך. הפלא הוא שר' אליעזר לא נמצא בעירו בלוד. עיין במהר"ץ חיות לסנהדרין לב ע"ב.

7 הרב משה לייטר, בשולי גליוני, עמ' רז-ריא, כתב שהפיצול בסדרים נבע מפחד מהשלטונות.

ג. הלכה היא שאם הרב נותן רשות להסב - מותר (רמב"ם ושו"ע שם). מדוע רבן גמליאל לא אפשר להם להסב, כפי שאפשר לזקנים שהיו מסובים עמו בבית ביתוס בן זונין?⁸

אם כן, אין הכרח לומר שהמעשה עם רבן גמליאל והזקנים בלוד אירע באותה השנה שבה ישבו ר' עקיבא והתנאים הנוספים בבני ברק. נראה להציע שבין חכמים לרבן גמליאל יש מחלוקת עקרונית כיצד לציין את ליל הסדר לאחר החורבן. אצל רבן גמליאל כתוב שהיו עוסקים בהלכות פסח כל הלילה, ועל ר' עקיבא והתנאים שעמו כתוב שהיו עוסקים בסיפור יציאת מצרים כל הלילה. הוויכוח הוא פסח או הגדה. התנאים שהיו בליל הסדר בבני ברק ורבן גמליאל שהיה בליל הסדר בלוד חיו בזמן הבית ובשנים שלאחר החורבן. הרב יעקב עמדין (שו"ת שאילת יעבץ חלק א סימן פט) כתב שייתכן שהמזבח עוד היה קיים כמה שנים לאחר החורבן:

בימי אלו הנשיאים (שהיו סמוכים לחורבנו של בית וקרובים למלכות ואהובים) אולי היה עדיין המזבח קיים והקריבו קרבנות ציבור וכדרך שעשו בתחלת בניינו ככתוב בעזרא (ג, ג-ו) כמו בימי הבית או לכל הפחות פסחים.⁹

הנצי"ב (העמק דבר, דברים טז, ג) כתב זאת באופן מוחלט יותר. לפיו, המזבח עוד עמד על מקומו במשך חמישים וארבע שנים לאחר החורבן, עד שבא רופוס וחרש את ההיכל (ירושלמי תענית ד, ה):

בעת חורבן בית המקדש, אלא המזבח היה עדיין קיים, והיו כל ישראל בגולה בחו"ל בלי פסח כלל. ומי שבא לארץ ישראל כמו שהיה באמת במשך נ"ד שנה אחר חרבן בית שני עד שחרש רופוס את ההיכל והרס את המזבח, שבזה המשך היו אסורים להקריב כל קרבנות שכתוב בהם ריח ניחוח, כדכתיב (ויקרא כו, לא) "והשמותי את מקדשיכם ולא אריח בריח ניחוחכם", היינו אפילו בזמן שאפשר להקריב שיהיה המזבח, מכל מקום קיים לא יהיה לריח

8 הרב שלמה גורן, "סדר פסח של רבן גמליאל בלוד ושל חכמים בבני ברק", מועדי ישראל, עמ' רעז-רפא, טען שרבן גמליאל עדיין לא היה נשיא באותה תקופה, ולא התגורר ביבנה, והיה נע ונד מפני הרומאים.

9 ע"ע שם בשו"ת שאילת יעבץ א סי' פז-פט. הרב ראובן מרגליות, מרגליות הים, סנהדרין יא ע"ב אות י, העיר שלפי דברי הרב יעקב עמדין, ייתכן שגם קרבנות יחיד הקריבו, כמו קני זבים וקרובן יולדת.

ניחוח, וממילא אסור להקריב, כדתנן (משנה זכחים ד, ו) דבעינן שיהא הקרבן לשם ריח ולשם ניחוח... זולת פסח שאינו קרב לריח ניחוח.¹⁰

האפשרות להקריב על המזבח ללא בית מקדש היא על בסיס ההלכה: "מקריבין אף על פי שאין בית" (משנה עדויות ח, ו). סביר להניח שהרומאים לא הניחו לרבן גמליאל להקריב קרבן לאחר החורבן על מקום המזבח, אך אם היה אפשר ייתכן שהיה מקריב.

להלן מקורות שעולה מהם שרבן גמליאל עסק בהלכות הקשורות לקרבן פסח או נהג הנהגות של מי שמקריב קרבן בפועל. הוכחות אלו מבוססות על דברי פרשנים שהניחו שכל המעשים הללו אירעו אחר החורבן, מעת שרבן גמליאל החל את פעילותו כנשיא - שזה היה אחד הדברים שביקש רבן יוחנן בן זכאי מאספסיינוס: "תן לי יבנה וחכמיה, ושושילתא דרבן גמליאל" (גיטין נו ע"ב).¹¹ כך כתבו תוספות (ביצה כג ע"א ד"ה תליסר) על זמן נשיאותו של רבן גמליאל:

...ורבן גמליאל היה לאחר חורבן הבית. דהא רבן יוחנן בן זכאי היה עושה תקנות מיד לאחר חורבן הבית, משום דרבן גמליאל לא הגיעו ימיו להיות נשיא כדאמר "משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי" (משנה ראש השנה ד, א, ג-ד) ואחר כך רבן גמליאל.

אין מדובר על הוכחות מוחלטות אלא כאמור התבססות על ראשונים ואחרונים שפירשו כך הארועים.

1. צלי על אסכלא

במשנה (ז, ב; עד ע"א) נאמר:

אין צולין את הפסח לא על השפור ולא על האסכלא. אמר רבי צדוק: מעשה ברבן גמליאל שאמר לטבי עבדו: 'צא וצלה לנו את הפסח על האסכלא'.

10 כך כתב הנצי"ב גם: העמק דבר, ויקרא כו, לא; העמק דבר, במדבר ט, א; מרומי שדה, נזיר לב ע"ב, זכחים ס ע"ב, נידה ו ע"ב; שו"ת משיב דבר, חלק ב סימן נו ד"ה אבל לאחר. בהסבר דבריו ראה: הר"א פומרנצ'יק, עמק ברכה, עמ' עז.

11 המהר"ץ חיות כתב כמה פעמים על הקרבת קרבן פסח על ידי רבן גמליאל אחר החורבן: כל ספרי מהר"ץ חיות, חלק א, דרכי הוראה סי' ב עמ' רסא-רסג; חלק ב, שו"ת סי' ב עמ' תריח-תריט, קונטרס אחרון עבודת המקדש פרק ג עמ' תתן-תתנה, ובאמרי בינה סי' יז עמ' תתקסז-תתקסט. ראה גם: הרב עזריה אריאל, שערי היכל - פסחים, מבוא, עמ' 32-33.

רבן גמליאל חלק על חכמים שסברו שאין לצלות את קרבן הפסח על האסכלא, שזהו טס של ברזל שעליו היו מניחים את הקרבן (על פי הירושלמי). אפשרות אחרת להסביר שרבן גמליאל לא חלק על חכמים, אלא שהוא התיר באסכלא מנוקבת ושאינן הקרבן מונח על גביה אלא מעליה, והוא מתחמם מהחום העולה מהנקבים (על פי הבבלי). הדבר החשוב הוא, שהקרבן ייצלה ישירות על ידי האש ולא מחום מתכת השיפור או האסכלא.

הרב יעקב עמדין (שו"ת שאילת יעבץ חלק א סימן פט) כתב שאין ספק שרבן גמליאל שנזכר במשנה הוא רבן גמליאל דיבנה שהיה אדונו של טבי, שחי אחר החורבן. גם הרש"ש (פסחים כאן) כתב: "ולעד"נ דעובדא דא הוה אחר חורבן".¹² בנוגע לטבי - השם טבי לעבד, והשם טביתא לשפחה, הוא שם כולל לעבדי בתי הנשיאות של שושלת רבן גמליאל (ירושלמי נדה א, ד):

תני העבדים והשפחות אין קורין אותן אבא פלוני ואימא פלונית. של בית רבן גמליאל היו קורין לעבדיהן ולשפחותיהן, אבא טבי ואמא טביתה.¹³

כאמור ההנחה היא שרבן גמליאל התחיל את מנהיגותו כנשיא לאחר החורבן ואז טבי שימש כעבדו.

2. גדי מקולס

במשנה (ביצה ב, ז; עדויות ג, יא; בבלי ביצה כב ע"ב) נאמר שרבן גמליאל הקל בשלושה דברים בניגוד לדעת חכמים. אחד מהם הוא: "עושין גדי מקולס בליל פסחים וחכמים אוסרין". גדי מקולס זהו גדי שכרעיו ובני מעיו תלויין לו בצידו כשצולהו. זאת על פי האמור בתורה בקרבן פסח: "ראשו על כרעיו ועל קרבו" (שמות יב, ט). רש"י (ביצה כב ע"ב ד"ה מקולס) כתב שהיו עושים כן זכר למקדש.¹⁴ כשתודוס איש רומי "הנהיג את בני רומי ליקח טלאים בלילי פסחים ועושין אותן מקולסין, אמרו לו: אף הוא קרוב להאכיל קדשים בחוץ מפני שקורין אותן פסחין" (תוספתא ביצה ב, טו; פסחים נג ע"ב), וזאת מפני שתודוס הנהיג כך את בני רומי

12 על אלו יש להוסיף את המקורות שבהערה הקודמת.

13 ברייתא זו נזכרה גם בבבלי (ברכות טז ע"ב) אך לא נזכרו שם שמות העבד והשפחה: "עבדים ושפחות אין קורין אותם אבא פלוני ואמא פלונית, ושל רבן גמליאל היו קורים אותם אבא פלוני ואמא פלונית". ראה גם ברמב"ם הל' נחלות ד, ה שכתב שהלכה זו אמורה בנוגע לעבדי בית הנשיא.

14 כך פירשו גם ראשונים נוספים שמדובר לאחר החורבן כהנהגה זכר למקדש: תלמיד הרמב"ן, ושיטה לא נודע למי, לחד מרבותינו הראשונים מזמן המאירי, לביצה כג ע"א.

בזמן הבית ועל כן היה מקום לחשוש שילמדו מכך שניתן לאכול קדשים בחוץ. אמנם רבן גמליאל עשה זאת בירושלים שלאחר החורבן כזכר למקדש, אלא שחכמים חלקו עליו כי חששו שמא ילמדו ממנו ויאכלו קדשים מחוץ למקדש. בגמרא (ביצה כג ע"א) הובא המעשה עם תודוס בהקשר לדברי רבן גמליאל, כדי לומר שגם לדרך זו לא הסכימו חכמים.

המהר"ץ חיות כתב שרבן גמליאל הקריב קרבן פסח גם לאחר החורבן, וזאת על בסיס הנחה שהמזבח עוד עמד על מקומו חמישים וארבע שנים לאחר שנחרב הבית, עד אותו תשעה באב שבו נלכדה ביתר ונחרשה העיר (משנה תענית ד, ו; ירושלמי תענית ד, ה) רבן גמליאל הקריב באחת מהשנים הללו על המזבח שנשאר על מקומו.¹⁵ לפי דבריו, ניתן לפרש את מחלוקת רבן גמליאל עם חכמים, אם עושין צלי מקולס בליל פסחים או לא, כמחלוקת על הנהגתו של רבן גמליאל להמשיך ולהקריב על המזבח, וכן כמחלוקת על ההיתר שהעניק רבן גמליאל לעשות צלי מקולס גם שלא במקום המזבח. חכמים לא יכלו לטעון באותה חריפות כלפי רבן גמליאל כמו שטענו נגד תודוס שהוא מאכיל את ישראל קדשים בחוץ, גם כשהוא התיר לאכול צלי מקולס שלא במקום המזבח, מאחר שרבן גמליאל שאף ופעל לשם הקרבת הקרבן גם לאחר חורבן הבית.

3. עיבור השנה בשל קרבן פסח

בתוספתא (סנהדרין ב, ו; ירושלמי סנהדרין א, ב; סנהדרין יא ע"ב) מופיע מעשה ברבן גמליאל שהיה יושב (לשון התוספתא: רבן גמליאל וזקנים שהיו יושבין) על גב מעלה בהר הבית, ואמר ליוחנן הסופר להודיע לבני כל הקהילות בארץ ומחוצה לה שהוא עיבר את השנה. אחת הסיבות לעיבור השנה היא שהטלאים עדיין רכים ולא ניתן להקריב מהם קרבן פסח. הר"ן (חידושים שם) הקשה: הלא רבן גמליאל חי אחר החורבן, ולא היה להם אז קרבן פסח?¹⁶ תשובת הר"ן היא: "שצריך לומר שאף לאחר החורבן היו מסתכלים בדברים הצריכים אילו בית המקדש קים. שאם יבנה הבית בימיהם יהיו הענינים על מכונם". המהר"ץ חיות (חידושים שם) למד מכאן שרבן

15 כתבי מהר"ץ חיות, לעיל הערה 11.

16 מדברי הגמרא שם עולה בבירור שמדובר ברבן גמליאל בן זוגו של ר' אלעזר בן עזריה בנשיאות. כך עולה גם מפירוש רש"י ויד רמ"ה (ד"ה תקיפי) ותוס' שם (ד"ה בתר). ראה גם הרב ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל, משנה ביצה ב, ז אות לב, שכתב שבשל העובדה שבמשנה שאחר כך (משנה ח) הוזכרו הנהגותיו של ר' אלעזר בן עזריה, כפי הנראה מדובר ברבן גמליאל שחי אחר החורבן, שהיה בן זוגו של רבי אלעזר בן עזריה בנשיאות (ברכות כז ע"ב).

גמליאל היה מקריב קרבן פסח אחר החורבן, ומעשהו כאן הוא לא רק מתקווה שייבנה המקדש.¹⁷

4. שאילת גשמים

ממקור נוסף ניתן ללמוד שרבן גמליאל התייחס לבית החרב כקיים, אם כי אין מדובר בקרבן פסח דווקא. במשנה (תענית א, ג; תענית י ע"א) חלקו תנאים בתאריך תחילת שאילת הגשמים. חכמים אומרים בג' במרחשוון, ורבן גמליאל אומר בשבעה במרחשוון: "חמישה עשר יום לאחר הרגל, כדי שאחרון עולי הרגלים יגיע לנהר פרת". הר"ן שם (ב, א מדפי הרי"ף) שאל: הלא אחר החורבן אין עולי רגלים ומה טעם לתקנה? תשובת הר"ן היא שעל אף זאת היו עולים לרגל גם לאחר החורבן, ומפאת העולים הללו ראוי שנאחר את שאילת הגשמים. אמנם מדובר שם על עלייה לרגל בחג סוכות לאחר החורבן, אבל בוודאי היו עולים לרגל גם בחג הפסח. כאמור, אין מכאן הוכחה להקרכת פסח לאחר החורבן, אך יש ללמוד מכאן שרבן גמליאל התייחס למקום הר הבית כאילו בית המקדש קיים, על אף שהיה חרב.¹⁸

ג. מספרים ביציאת מצרים או עוסקים בהלכות הפסח כל אותו לילה

כאמור לעיל, אין חובה להסביר שהסדר בבני ברק והסדר בלוד היו באותה שנה. ובכל זאת, רבן גמליאל לא נמצא עם חבריו - ר' אליעזר, ר' יהושע, ר' אלעזר בן עזריה, ר' עקיבא ור' טרפון, משום שהם חלוקים בתפיסתם כיצד יש לחגוג את ליל הסדר לאחר החורבן. התנאים שבבני ברק זוכרים את חג הפסח בזמן שבית המקדש היה קיים, כשבמרכזו הקרכת קרבן פסח, וכעת עם חורבנו, כשהם נרדפים על ידי הרומאים, הם צריכים לעצב אופי אחר לליל הסדר. לא ברור כמה שנים לאחר החורבן התקיים כינוס זה בבני ברק. בחלק מההגדות הגרסה היא: "אמר להם ר' אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה" וכו'.¹⁹ החתם סופר (הגדה של פסח) כתב שכשהיה ר' אלעזר בן עזריה קרוב לשבעים שנה היה אז גם קרוב לשבעים שנה לחורבן, וזאת על פי דברי התוס' (ביצה כג ע"א ד"ה תליסר) שהוכיחו שר' אלעזר בן עזריה היה קטן בשעת החורבן, "ורוב העם היו מצפים שאחר שבעים שנה לחורבן בית שני יבנה כמו הבית

17 כך פירש המהר"ץ חיות, לעיל הערה 11. הרב שלמה גורן, "מלחמת בר כוזיבא לאור ההלכה", תורת המועדים, עמ' 479-481, כתב שייתכן שהביטוי "על גב מעלה בהר הבית" בא לרמוז על כך שאז החלו בהכנות לבניין בית שלישי, אך הוא הודה שאין ביסוס מספיק לכך.

18 ראה בספרי: "שאלת גשמים בעקבות עולי הרגלים", חגי יהודה וישראל, עמ' 217-226.

19 במקור מופיעים דבריו כאמירה עצמאית. ראה: משנה ברכות א, ה; תוספתא ברכות א, י.

הראשון וכשלא נבנה בעוונותינו הרבים נתיאשו ממש, לולי חכמי הדור שהיו מחזקים לבם לאמונה". ר' יהושע [בן חנניה] היה לוי (ערכין יא ע"ב). ר' טרפון היה כהן (תוספתא ברכות ה, א; ירושלמי יבמות ד, יב; בבלי קידושין עא ע"א; פסחים עב ע"ב). ר' אלעזר בן עזריה היה כהן "והוא עשירי לעזרא" (ברכות כז ע"ב), ואף מראהו היה דומה לתואר עזרא (ירושלמי יבמות א, ו). ר' אליעזר [בן הורקנוס] היה לוי (תנחומא, חוקת ח). ר' עקיבא אינו מיוחס והוא צאצא של גרים (ברכות כז ע"ב רבינו ניסים). כל התנאים הללו התכנסו בכני ברק לליל הסדר בעירו של ר' עקיבא, וגיבשו תוכן אחר לליל סדר בלי קרבן פסח.²⁰

בין החכמים שלאחר החורבן ישנה מבוכה גדולה כיצד לנהוג. ההתלבטות היא בין שימור דרך עבודת ה' כמו בזמן שבית המקדש היה קיים לבין הכרה בעובדה שהוא חרב, וכדברי הגמרא (בבא בתרא ס ע"ב): "כשחרב הבית בשניה, רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר, ושלא לשתות יין". ר' יהושע לימד שם כיצד להמשיך את החיים, יחד עם זכרון החורבן. כך יש לראות גם את תשע תקנותיו של רבן יוחנן בן זכאי שעניינן "זכר למקדש" (ראש השנה כט ע"ב - לא ע"ב). זה גם הרקע לסידור החדש של התפילה: "תנו רבנן: שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה" (ברכות כח ע"ב).²¹

חכמי ישראל הבינו שקרה משהו למבנה ליל הסדר עם החורבן. משלוש מצוות האכילה העיקריות של הלילה - פסח, מצה ומרור - נשאר מעט. קרבן פסח לא ניתן להקריב. המרור הוא מצווה מדרבנן מאחר שאין מצווה לאכול מרור בפני עצמו אלא רק עם קרבן פסח. אמנם מצה היא מדאורייתא, אך חסר חלק המצווה שהיה נאכל יחד עם קרבן פסח. הם החליטו להדגיש את חובת סיפור יציאת מצרים כדבר המרכזי

20 ראה בדברי הרב משה יחיאל הלוי אפשטיין, האדמו"ר מאוז'רוב, הגדה של פסח - אש דת, על "מעשה רבבי אליעזר" שציין את יחוסיהם של התנאים, והדגיש שר' עקיבא היה בן גרים, והתנאים האחרים הם בני שבט לוי, ומכאן שאבותיהם לא היו בשעבוד מצרים "ולכאורה מה להם לתנאים הנזכרים לספר ביציאת מצרים בו בזמן שאבותיהם לא היו בשיעבוד זה... ועל כרחך שחובת הסיפור היא בגלל הגאולה הרוחנית מטומאת מצרים, באופן שכולם שווים בגאולה זו, לפיכך פירטו שמותם".

21 יש מי שראה בהתכנסות של החכמים, תכנון מהלכים הקשורים למרד ברומאים, ויש מקום לראות בזה לא רק תכנונים טקטיים ומלחמתיים אלא הנחיה ברורה למסור את הנפש "עד שהגיע זמן קריאת שמע של שחרית", כדרכו של ר' עקיבא שמסר נפשו, וסרקו את גופו במסרקות של ברזל ויצאה נשמתו באחד כשקרא שמע ישראל. ראה: מו"ר הרב צבי יהודה קוק, פירוש להגדה של פסח, עמ' 44 בשם הרב יהודה לייב מימון. האריך בענין זה הרב ישראל אריאל, הגדת המקדש עמ' 27-38. הרב שלמה גורן (לעיל הערה 8), שלל את האפשרות שמדובר בהתכנסות לשם תכנון המרד.

בלילה הזה לאחר החורבן. החכמים יושבים יחד ומספרים בסיפור יציאת מצרים, אך אין אנו יודעים את כל מה שהם דיברו ביניהם. ייתכן גם חלקו ביניהם בעניינים שונים הקשורים לליל הסדר, וכל אחד ביטא את דעתו בעניין.²²

בהגדה של פסח שלפנינו, זו הנקראת "הגדת גלות" בלשונו של הרמב"ם (בסוף הל' חמץ ומצה), לא נמצא כמעט אזכורים לקרבן פסח, לדינו ולהלכותיו, לפסח מצרים ולקיום פסח דורות בתקופות מאוחרות, כפי שמופיע כמה פעמים בתנ"ך. החכמים שישבו בבני ברק עיצבו כנראה את מבנה ההגדה, וקשרו אותה לשעבוד במצרים, להיסטוריה של עם ישראל עד הגיעם למצרים, לנסים שנעשו עם יציאת עם ישראל ממצרים, לעשר המכות, לקריעת ים סוף, להלל ולשבח, ולעצם חובת הסיפור של כל הדברים הללו. החכמים בבני ברק סיפרו ביציאת מצרים כל הלילה, ולא עסקו

בהלכות הפסח.²³

"אחר ר' עקיבא לבני ברק" (סנהדרין לב ע"ב). התנאים התכנסו אצל ר' עקיבא בבני ברק מפני שרק הוא היה מסוגל להוביל ליציאת תוכן חדש ואחר לליל הסדר שאחר החורבן.²⁴

פעמים בודדות בלבד מוזכר קרבן פסח בהגדה שלפנינו. בתשובה לבן החכם: "ואף אתה אמור לו כהלכות הפסח אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". וכוונת התשובה היא שיש עוד הרבה מה ללמוד, עד השלב שבו נאכל הפסח כאפיקומן. בזמן שבית המקדש היה קיים, היו מקשים מדוע בכל הלילות אוכלים צלי שלוק ומבושל ובלילה הזה כולו צלי? הפעם הנוספת היא בברכה המסיימת: "ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים", תפילה לשנה הבאה בירושלים הבנויה. אלו הם האזכורים היחידים לקרבן פסח בהגדה! המובא בשמו של רבן גמליאל: "כל שלא אמר שלושה דברים - פסח מצה ומרור", הם דברי התנא היחיד שקרבן פסח מוזכר בפיו במפורש. הסדר אצל רבן גמליאל בלוד שונה מהותית. רבן גמליאל לא שינה את אופיו של ליל הסדר לאחר החורבן כל עוד המזבח היה קיים. לפיו גם במצב כזה, שבו הבית חרב

22 הרב מנחם מנדל כשר פרסם הגדה של פסח תחת השם: ליל שימורים. בהגדה זו הוא אסף "כמאה מאמרי חז"ל בענייני פסח מהם כחמישים בהגדה וכחמישים בהלכה, הנמצאים בשני התלמודים ובמדרשי הלכה ואגדה שנאמרו ע"י חמשת התנאים - רבי אליעזר, רבי יהושע, רבי אלעזר בן עזריה, רבי עקיבא ורבי טרפון, אלו שהיו מסובין בבני ברק בליל פסח והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו לילה".

23 בשונה מדברי הרב אשר וייס, מנחת אשר - הגדה של פסח, עמ' עו, שכתב (אמנם על דרך הדרש) שעד חצות עסקו בסיפור יציאת מצרים ואחר כך עסקו בהלכות הפסח. יש להעיר שבשני המקורות נאמר שעסקו בסיפור יציאת מצרים עד הבוקר.

24 הארכנו בהנהגתו של ר' עקיבא בשיעור כח: מתחיל בגנות ומסיים בשבח... גאל ישראל.

אך המזבח קיים, יש להציב במרכז ליל הסדר את שלוש מצוות האכילה - פסח מצה ומרור. אולי דווקא בשל המחלוקת בעניין זה עם התנאים האחרים, הוא תיקן שצריך גם להסביר ולומר מדוע אוכלים כל דבר. התנאים האחרים לא קיבלו את דעתו. כך יש להסביר את דו השיח שבין רבן גמליאל ור' טרפון (עב ע"ב):

מעשה בר' טרפון שלא בא אמש לבית המדרש. לשחרית מצאו רבן גמליאל. אמר לו: מפני מה לא באת אמש לבית המדרש? אמר לו: עבודה עבדתי. אמר לו: כל דבריך אינן אלא תימה. וכי עבודה בזמן הזה מנין? אמר לו: הרי הוא אומר "עבודת מתנה אתן את כהנתכם" (במדבר יח, ז). עשו אכילת תרומה בגבולין כעבודת בית המקדש.

אריכות לשונו של רבן גמליאל בדבריו עם ר' טרפון באה לומר לו שבעוד שלשיטתו של ר' טרפון אין כעת עבודה במקדש, לשיטתו של רבן גמליאל יש גם כעת עבודה. רבן גמליאל השתדל להתמיד בשיטתו, וכשהתאפשר היה מקריב קרבן פסח במזבח שבהר הבית. אך כנראה לא תמיד היה יכול לעשות זאת, מאחר שהרומאים רדפו אחריו והוא אף ניצל מהם בנס (תענית כט ע"א). באותה השנה שבה היה בלוד, הוא העמיד במרכז הסדר את העיסוק בהלכות הפסח, על משקל: "כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת" (מנחות קי ע"א), וכאמור בתוספתא (י, ח):

מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד, והיו עסוקים בהלכות הפסח כל הלילה עד קרות הגבר. הגביהו מלפניהם והלכו להם לבית המדרש.

הגר"א תיקן את הגרסה, ובמקום "בהלכות הפסח" הוא תיקן וגרס "ביציאת מצרים". לדברינו אין צורך בכך.²⁵ רבן גמליאל עסק גם בשבתו בלוד בהלכות הפסח ולא בסיפור יציאת מצרים.

25 כגרסת התוספתא שלפנינו ולא כגרסת הגר"א מופיע גם בראבי"ה חלק ב סי' תקכח עמ' 178, ובהגהות מימוניות בתחילת הגדה של פסח של הרמב"ם. הרא"ש בפסחים פרק י סי' לג, והטור והשולחן ערוך או"ח סי' תפא, ז גורסים: "חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח וביציאת מצרים כל הלילה". הרא"ש הוסיף את המילים "יציאת מצרים" לתוספתא, והשתמש בה כמקור למעשה התנאים בבני ברק. וכך כתב הרא"ש: "וזה ששנינו מעשה בר' אליעזר ור' יהושע שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים כל הלילה". עיין עוד: מהר"ל, גבורות ה' פרק ב; הרב משה חברוני, משאת משה - פסחים, סי' קמט; הרב צבי פסח פרנק, מקראי קדש, חלק ב עמ' קמט-קנב. יש אפשרות להסביר שהיו עסוקים "בהלכות הפסח" הכוונה להלכות החג ולא להלכות הקרבן. ראה בשיעור ח: שואלין ודורשין בהלכות הפסח קודם הפסח שלשים יום.

כו. רבן גמליאל: פסח על שום מה?

מסדר ההגדה נתן ביטוי גם לדעת רבן גמליאל, שהיא דעת מיעוט, בסוף חלק ה'מגיד' בהגדה, סמוך לאכילת המצה והמרור. הזכרת קרבן פסח בדברי רבן גמליאל מצטרפת לאזכורים המועטים של הקרבן בהגדה. עורך ההגדה נקט כשיטתו של ר' עקיבא, ולכן העדיף להביא את המעשה בבני ברק, על אף שאין לסיפור זה מקור במדרשים ובתלמודים, ולא את המעשה עם רבן גמליאל בלוד המופיע בתוספתא.

סיכום

רבן גמליאל נשיא ישראל, שפעל לאחר חורבן בית המקדש השני, אמר שיש להסביר בעת קריאת ההגדה מדוע התורה ציוותה אותנו לאכול "פסח מצה ומרור". אזכור זה של קרבן הפסח נזכר בסוף ההגדה. הוא עצמו שהסב עם הזקנים בלוד, היה עוסק בהלכות הפסח כל הלילה. מאמירותיו וממעשיו של רבן גמליאל בהקשר לקרבן הפסח, ניתן ללמוד שגם לאחר החורבן הוא הקריב קרבן פסח, באותן שנים שהמזבח היה עדיין בנוי, עד שגם אותו הרסו. הוא גם עיבר את השנה, כי הטלאים לא היו ראויים עדיין להיקרב לקרבן פסח. גם אם בפועל הוא לא הקריב קרבן פסח במקדש באותן שנים מסיבות שונות, בליל הסדר אצלו מצוות קרבן פסח הייתה במרכז. לעומתו, ר' עקיבא והתנאים שהיו מסובים עמו בבני ברק העמידו במרכז ליל הסדר את סיפור יציאת מצרים כדי לשאוב מגאולת מצרים נחמות ועידוד. בסופו של דבר, קרבן פסח והלכותיו נשמטו לחלוטין כמעט מהגדת הגלות.